

ارزیابی تحولات ساختار کالبدی بازار های سنتی مبتنی بر نقش بازار در فضای شهری نمونه موردی: بازار تبریز

جمال الدین مهدی نژاد^۱، رعنا نجاری نابی^{۲*}

۱۳۹۸/۰۷/۱۶

تاریخ دریافت مقاله :

۱۳۹۸/۱۱/۱۰

تاریخ پذیرش مقاله :

چکیده

بازار یکی از مهم ترین فضاهای شهرهای ایرانی و قلب تپنده اقتصاد آنها بوده و منطبق با نیازهای جامعه اسلامی، پاسخگوی آنها بوده است. در جامعه شهری، حیات شهر و بازار بهم پیوند خورده و بازارها به مانند اسناد هویتی، مفهوم فضای شهری را تبیین نموده اند. بازارها، با کارکرد چندگانه اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، خاستگاه بسیاری از فعالیتها و ارتباطات فرهنگی و سیاسی بوده که با ایجاد فضایی معنادار، نیازهای مخاطبان خود را پاسخ می دادند. اهمیت بازار و تاثیر آن در فضای شهری، بررسی چگونگی شکل گیری بازار در شهر، تغییر و تحولات آن را ضروری می سازد. از این رو، باتوجه به نقش پررنگ بازار، لزوم استفاده از پتانسیل بالای بازار، در راستای سیاست گذاری های کلان شهری، بررسی، پیشینه و وضعیت کنونی بازارها، مطالعه دقیق علل و عوامل توسعه و یا رکود آنها به منظور جهت گیری مناسب و برنامه ریزی برای حفظ و ساماندهی فضاهای اقتصادی-اجتماعی-فرهنگی، تعدیل تغییرات، اصلاح و تغییر الگوها و ساختارهای موجود، مهم می باشد. در این مقاله، به بررسی بازار تبریز به عنوان مهمترین قطب اقتصادی شمال غرب کشور و یکی از مراکز مهم تولید و توزیع عمده کالا که نقش قدرتمندی را در مبادلات بازرگانی بین ایران، اروپا و آسیا داشته است، پرداخته می شود. بازار تبریز، عنصر مرکزی در شهر تبریز، همواره دستخوش تحولات فراوانی بوده، اما پتانسیل بالای شهر تبریز در تجارت بین الملل و واقع شدن شهر در مسیر تبادلات اقتصادی، ساخت مجدد و توسعه بهتر آن را باعث شده است. در این پژوهش نیز با در نظر گرفتن اهمیت بازار، تاثیر پذیری شهر از بازار و بالعکس، با استفاده از روش توصیفی- تاریخی، مصاحبه با بازاریان و کسبه بازار، به مطالعه روند توسعه بازار تبریز به عنوان بزرگترین بازار جهان اسلام در سه دوره مختلف پرداخته شده و عوامل مهم در تغییر و تحولات بازار تبریز به دو عامل درونی و بیرونی تقسیم شده و زیرشاخص های هر دو عامل مشخص شده است. زیرشاخص های کالبدی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی جزء عوامل درونی و خیابان کشی های ناشی از تفکر مدرن، سیل و زلزله، حریق و چگونگی منظر شهری از جمله مولدهای عامل بیرونی می باشد. آنچه قابل تامل است، وجود انواع تغییرات درونی و بیرونی در دوره های معاصر می باشد که این امر نشان از لزوم توجه به ساختار بافت بازار در شهر می باشد.

کلمات کلیدی:

ساختار کالبدی، بازار تبریز، شهر ایرانی، بازار سنتی.

^۱ دانشیار، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. Mahdinejad@sru.ac.ir^۲ دانشجوی دوره دکتری، دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. (* نویسنده مسئول). Ra.nabi2016@sru.ac.ir

مقدمه

بازار یکی از تأثیرگذارترین ارکان شهر بر تحولات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در کل ادوار بوده و به عنوان عنصری زمینه‌ساز جهت تغییرات اساسی در جامعه مطرح بوده (سنگری و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۶) و با سابقه دیرین از گذشته تا به امروز، نظام حیات شهری را تداوم بخشیده است (اهری، ۱۳۸۰)، به طوری که در شهرهای ایرانی-اسلامی، بازار از مهم‌ترین فضاهای شهری و عناصر عملکردی قلمداد می‌شد (ایراندوست، ۱۳۹۰: ۶). بازار، هسته اقتصادی شهر با وجود سلسله مراتب بازرگانی و پیشه‌وری در درون آن (اهلرز، ۱۳۷۳: ۳۰)، «از دوره ساسانی، مرکز فعالیتهای اقتصادی-اجتماعی-فرهنگی بوده و به عنوان ستون فقرات شهر از دل شار میانی(شارستان) تا شار بیرونی (ربض) گسترش یافته و در مسیر خود با شکل‌دهی به محله‌های شهری، قلب تپنده شهر گردیده است» (حیبی، ۱۳۷۵: ۳۴). از این رو، باتوجه به اهمیت بازار و نقش مهم آن در شکل‌گیری شهر، توجه به این کالبد معماری در بستر شهری، ضروری می‌باشد. بازار تبریز، از بازارهای مهم ایران می‌باشد که با وجود تغییر و تحولات فراوان در ساختار شهر، آسیب‌های ناشی از زلزله، سیل و طغیان‌های سیاسی، اجتماعی-اقتصادی، با گذشت یک و نیم قرن از احداث آن، توانسته نقش اقتصادی-اجتماعی خود را حفظ نماید. این بازار، «از دیرباز نشانه‌ای بارز از وسعت شهر تبریز بوده، چرا که به علت موقعیت جغرافیایی تبریز، در تمامی طول تاریخ، محل تلاقی تمدن‌های باستانی تا دوران معاصر بوده‌است. اصلی‌ترین راه‌های ارتباطی شرق و غرب، شمال و جنوب، از چین به اروپا و از مصر تا روسیه از آن عبور کرده و یکی از شهرهای بزرگ بر سر راه جاده ابریشم بوده است» (خامچی، ۱۳۷۵: ۳۲). این بازار، به مانند اغلب بازارهای شهرهای شرقی، در داخل حصار قدیمی شهر قرار داشته و قدیمی‌ترین هسته‌ی آن به مسجد جامع (جمعه مسجد) شهر متصل شده است. برخلاف اغلب شهرهای ممالک اسلامی، بازار تبریز، دارای محدوده‌ای مشخص با درب‌های ویژه‌ای می‌باشد. در شمال بازار، مهرانه‌رود واقع شده که توسط پل بازارهایی،

شمال و جنوب بازار را به هم متصل می‌کند. در غرب، مسجد جامع و در شرق عمارت ولیعهدنشین قاجار (استانداری فعلی) قرار دارد. اغلب بناهای موجود در بازار تبریز دارای ارزش تاریخی بوده و بازار، همواره به عنوان محیطی فرهنگی مورد توجه بوده است. همجواری اماکن مقدس، مساجد و مدارس دینی، کارکرد مذهبی-فرهنگی آن را دو چندان کرده است. بنابراین، در راستای مقاله حاضر، سوالات پژوهش را می‌توان چنین مطرح نمود که در دوره‌های مختلف، بازار تبریز تحت تاثیر چه تحولاتی واقع شده است؟ و در تحولات بازار تبریز چه عواملی نقش داشته‌اند؟ در نتیجه به منظور پاسخگویی به سوالات فوق و آشنایی با اهمیت و لزوم توجه به بازار، ابتدا به مطالعه اهمیت شهر تبریز و تاثیر متقابل بازار و شهر پرداخته؛ سپس به بررسی تحولات و عوامل مختلف تاثیرگذار در این تحولات اشاره کرده و در نهایت راهکارهای مناسب جهت ارتقاء معماری اصیل بازار ارائه می‌شود.

روش تحقیق

روش پژوهش مقاله‌ی حاضر، توصیفی-تاریخی می‌باشد و ابزار جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و میدانی است. منابع مورد مطالعه، سفرنامه‌ها، کتاب‌های تاریخی، مقالات و بررسی نقشه‌های موجود می‌باشد. در بخش میدانی، در راس همه روش‌ها، مشاهده‌ی مستقیم و میدانی، مصاحبه (های غیر ساختاری) با بازاریان در گردآوری اطلاعات و داده‌های کیفی قرار دارد.

مروری بر یافته‌ها

نقش بازار در شهر ایرانی

شهرها اولین مراکز شکل‌گیری تمدن، بازتابی از فرهنگ جوامع می‌باشند. شکل شهر اسلامی بیش‌تر از آنکه توسط عوامل شرعی-قانونی معین شود، بر حسب عوامل اجتماعی و اقتصادی تعیین گردیده است (Neglia, 2008: 12). شهرها مکان شکل‌گیری ساختار فردی، اجتماعی، ظهور و بروز آنها هستند. این شهرها براساس سازگاری با جامعه ساخته شده و

فضاهایی با عملکردهای مختلف در آن وجود دارد. مسجد در کوچه‌ها، محلات با ساختار اجتماعی خاص و مبتنی بر فرهنگ، بازارها عنصر اصلی با کارکردهای مختلف و متشکل از عناصر گوناگون، گذرها و محیط‌های زیستی با ایجاد روابط اجتماعی، ساختاری منسجم از اجتماع، کالبد معماری و شهری را شکل می‌دهند. بازار، برطرف‌کننده نیازهای اساسی انسان، خود، شهری پویا را شکل می‌دهد. علاوه بر برآوردن نیازهای مادی، نیازهای اجتماعی و فرهنگی فرد - را به دلیل وجود فضاهایی اعم از مسجد، زیارتگاه‌ها، مدارس و بسیاری از مکان‌های دیگر- برطرف می‌نماید (Shalchi, 2013). همان‌طور که در جدول شماره ۱ مشاهده می‌شود، شهرهای سنتی ایران از فضاهای متنوع با ویژگی‌های خاص فضایی تشکیل شده است.

از دیدگاه جامعه‌شناسان، طراحان شهری؛ بازار قلب شهر ایرانی در سطح اجتماعی و اقتصادی بوده؛ چرا که بازار ایرانی یک مجموعه از ساختمان‌ها جهت فروش کالا مانند مغازه‌ها، گذرگاه، کاروانسرا، میدان، ساختمان‌های مذهبی، حمام‌ها و سایر بخش‌های عمومی می‌باشد (Bonine, 2009: 19). علاوه بر این، بازار مکانی برای برگزاری مراسمات و رویدادهای مهم سیاسی، یا امتناع از برگزاری جشن برای بیان اختلافات یا توافقات در رویدادهای سیاسی-سازماندهی مراسمات سنتی- می‌باشد (Floor, 1990). از دیدگاه فضایی، بازار به عنوان مرکز سیستم فضایی شهرهای ایران بوده و فضاهای عمومی و اجتماعی-فرهنگی را شکل داده که در ساختار شهری به صورت فرم خطی - شطرنجی سازمان یافته و عنوان ستون فقرات شهر عمل کرده و به سمت اطراف شهرگسترش یافته است (Assari et al., 2012). اما از دیدگاه جغرافیدانان، محققان اسلامی و دانشمندان غربی، بازار، وجه مشخصه‌ی شهر ایرانی می‌باشد که مرکز مبادله کالا و کانون اصلی تجارت شناخته شده است. به طوریکه ایرالاپیدوس^۱ نیروهای سازنده شهرها را در چهارگروه خواص نظامی، علما، بازرگانان و بزرگان محلی معرفی می‌نماید (Lapidus, 1984) و ابن خلدون^۲ سه جزء مسجد، بازار (سوق) و حمام را عناصر اصلی سازنده شهر می‌داند (Abu Lughod, 1987: 155-156). جرج مارکیس^۳ در توصیف شهر ایرانی،^۴ به سازمان فیزیکی

بازارهای شهر اشاره کرده و بازارها را دارای ساختاری منظم دانسته که به صورت اتفاقی شکل نگرفته‌اند. هاینز گلوب^۵ (۱۹۷۹) نیز در کتاب «دربارۀ شهرهای ایرانی»^۶، خصایص مشترک ساختار شهری را در حصار شهر، بازار و مسجد شناسایی کرده است. از آنجایی که بازار در جوامع شرقی دارای نقش‌های متعددی است، «تعدد نقش‌ها و ابعاد بازار، موضوعات متعددی برای محققان معماری، مردم‌شناسی، اقتصادی، جامعه‌شناسی، تاریخ و سیاست فراهم کرده که یا مستقیماً به تحلیل بازار پرداخته یا از آن به عنوان مکمل مطالعه‌ی خود بر جوامع خاورمیانه‌ای بهره‌مند شوند» (آریان‌فر، ۱۳۸۶: ۱۱). بنابراین، بازار جزء اصلی شهرهای ایرانی، از یک-سو، یکی از شاخص‌های اعتبار شهر در دوران تاریخی بوده و از سوی دیگر، یکی از مشخصه‌های شهر شرقی به شمار می‌آید. با توجه به دیدگاه نظریه‌پردازان در زمینه بازار در شهر ایرانی، بازار را می‌توان به عنوان یک مکان، یک اقتصاد، یک روش زندگی، یک طبقه و نمادی از حیات اسلامی یا خاورمیانه‌ای نامید به طوریکه کانون هدایت اقتصادی و زیر بنای اجتماعی و معنوی شهر را شکل داده (Jayyusi et al., 2008: 159) و پلی را بین طبقات متوسط و پایین جامعه ایران فراهم نموده (Mazaheri, 2006) و به عنوان یک نهاد اجتماعی، همواره با دو نهاد مهم اجتماعی دیگر تاریخ ایران و شرق، یعنی دین و سیاست در ارتباط بوده است (Azadarmaki, 2012). قابل ذکر می‌باشد که در طول تاریخ تمدن، بازار دچار تحولات بیشماری گشته، در مقطعی از تاریخ، مهد اقتصاد شهر و در بازه‌ای از زمان، زیر فشار عوامل گوناگون، تنزل یافته است. بنابراین، با شناخت بازار و تاریخچه آن، می‌توان به طور اساسی به تاثیر این عنصر مهم شهری پرداخت.

فضاهای مختلف در شهر ایرانی و ویژگی فضاهای مختلف در شهر ایرانی

فضاهای اقتصادی	بازار	<ul style="list-style-type: none"> - جابجایی در قسمتهای مرکزی شهر - جابجایی این فضاها در کنار دیگر عناصر شهری اعم از مساجد، مدارس، کاروانسرا یا توجه به چند عملکردی بودن بازار - موقعیت بازار و فراهم کردن یک نوع خاص از محصولات و خدمات مورد نیاز با توجه به ارزش فضا - برگزاری مراسم مختلف مذهبی با توجه به وجود مراکز مذهبی اعم از مساجد و حسینیه ها - تراکم و ازدحام جمعیتی و محل تبادل اخبار، وقایع و رویدادها - بازار مهمتین محور ارتباطی و گذرگاه عبوری در شهر - قرارگیری بافت مسکونی در مجاورت بازار و ارتباط آن با بازار از طریق معابر فرعی - توسعه شهر با توجه به محورهای اصلی بازار
		کاروانسراها
فضاهای سکونتی	محلات مسکونی	<ul style="list-style-type: none"> - مشارکت مردم در محلات جهت تامین امنیت - تعامل اقلیت های مختلف در محلات - وجود گذرهای مختلف، کوچه ها، بن بست ها، مراکز محلات، بازارچه های محلی و مسجد محلات - تقسیم بندی محله به فضاهای مختلف عمومی، نیمه عمومی، خصوصی و نیمه خصوصی - توجه به شاخص های قومی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی - توجه به هویت محله - توجه به نیازهای روانی براساس شکافهای هویتی مهاجران
		خانه های مسکونی
فضاهای عمومی	میدان	<ul style="list-style-type: none"> - وجود سلسله مراتب مکانی - توجه به مقیاس انسانی - تقویت تعاملات انسانی - برگزاری سالانه مراسم و جشن ها و عزاداری ها - توجه به مقیاس محلی و شهری در طراحی آن
		مدرسه
فضاهای عمومی	فهره خانه ها	<ul style="list-style-type: none"> - وجود ساختار خاص - وجود حیاط مرکزی در مدارس - وجود فضاهای مختلف اقامتی و آموزشی - فضاهای ارتباطی متنوع اعم از ایوان ها و دالان ها - تنوع فضایی اعم از بسته، نیمه باز و باز - توجه به فاکتورهای مختلف اقلیمی و فرهنگی در آن
		حمام
فضاهای عمومی	باغ ها	<ul style="list-style-type: none"> - مکانهایی برای تعاملات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی - مکانهایی برای ترویج و تبلیغ ویژگی های اخلاقی و انسانی - مکانهایی برای حضور افراد از صنفها و گروههای مختلف اجتماعی - مکانهایی برای خواندن اشعار حماسی - حل و فصل اختلافات بین افراد در این مکان
		آب انبار
فضاهای مذهبی	مسجد	<ul style="list-style-type: none"> - وجود نهر و آب رو های مختلف با تاکید بر مفاهیم معنایی - توجه به اقلیم منطقه در کاشت درختان متنوع - برپایی مراسم مختلف رسمی و جشن های متنوع در آن
		بازار
فضاهای سیاسی و برج و بارو		<ul style="list-style-type: none"> - استحکاماتی برای دفاع در برابر هجوم دشمن و حمله راهزنان - توجه به مصالح بومی در ساخت استحکامات (خشت خام و سنگ در مناطق کوهستانی و مخلوطی از چوب و خاک رس در مناطق جنگلی) - ایجاد چشم انداز وسیع در خارج از حصار

بازار

سرپوشیده می‌باشد که نسبت به مراکز دیگر کسبی، از اعتبار تجاری و حرمت اجتماعی بالاتری برخوردار است (ماهان، ۱۳۸۵: ۱۴). بنابراین، بازار، نه تنها محل دادوستد و مبادلات کالا بوده، بلکه فضایی جهت برقراری ارتباطات اجتماعی و نیز مکانی برای تصمیم‌گیری‌های جمعی در مواقع ضروری می‌باشد (سلطانی، ۱۳۸۹: ۵۷). «بازارهای قدیمی با داشتن کسبه‌های اصیل، متدین و معتمد بیشتر، پایگاه‌های دینی همچون مساجد و تکایای قدیمی و توجه به مراسم مذهبی، نسبت به فضاهای مدرن در طول زمان موفق به کسب سرمایه‌های مطلوب اجتماعی گردیده‌اند که در رونق اقتصادی آنها نقش مؤثری داشته است» (پورجعفر، ۱۳۹۳: ۲۰۳).

بازار در تمدن و فرهنگ ایرانی، صرف‌نظر از پیشینه‌ی تاریخی پیش از اسلام آن، صورت و معنایی گسترده و نسبتاً پیچیده را به خودگرفته است. در تاریخ اجتماعی مسلمانان، پیشه‌وران و بازاریان از گروه‌هایی بوده‌اند که آیین‌ها و باورهایشان، به دلیل ارتباط پیوسته آنان با اقشار مختلف، بر بسیاری از مؤلفه‌های پندار و رفتار مسلمانان، تأثیر داشته است. قابلیت رفع نیازهای روزمره، همواره کسبه و اهل بازار را محل رجوع خاصه و عامه می‌ساخته و اصناف در ارتباط دائم با مردم بودند. در این راستا، نیز تفسیر رمزی و نمادین از مشاغل و حرفه‌ها گاه با آداب و سنن، اسطوره‌ها و ادبیات عوامانه و مردمی نیز گره خورده و چه بسا بعضی از این استنادات و تأویلات، ریشه موقوت تاریخی و دینی نداشته و صرفاً، متکی بر ذوق بوده است (Guenon, 2004: 7-11). در واقع بازار ژرف‌ترین وجه پدیدار اجتماعی را در برمی‌گیرد و در همه‌ی پاگردهای جامعه از سطح به عمق کارکرد آن به نحوی از انحاء ظهور و بروز دارد» (حبیبی، ۱۳۸۹: ۱۲).

با توجه به آنچه گذشت، بازار فضایی را می‌طلبید که در آن تمام نیازهای اقتصادی- فرهنگی- اجتماعی و معنوی انسان پاسخ داده شود و تجربه چندین سده‌ای

«بازار سنتی ایران طلوع خود را قبل از هر چیزی مدیون یک علت اقتصادی می‌داند؛ از زمانی که انسان یافتن راه حلی برای مدیریت مازاد محصولات کشاورزی و دامداری تولیدی خود را در سر پروانید، مسئله دادوستد و تجارت ظهور پیدا کرد و تداوم آن منجر به شکل‌گیری بازار در داخل شهرها شد» (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷۳). درحقیقت تاریخ شکل‌گیری شهر و بازار به یکدیگر گره خورده و هیچ شهری بدون بازار قابل تصور نیست (Mehdipour, 2013: 13). پیشینه بازار به دوره مادها باز می‌گردد و در هر دوره‌ای از تاریخ، با رشد و توسعه شهر، گسترش یافته و در نهایت، خود به معیار اصلی در شکل‌دهی به ساختار شهر تبدیل شده است. در تصویر شماره ۱ پیشینه شکل‌گیری بازار از دوره مادها تا پیش از اسلام نمایش داده شده است. در قرون اولیه دوره اسلامی، بازار تقریباً به همان شکل بازارهای ساسانی باقی ماند و از قرن دوم به بعد یکی از عناصر اصلی و مهم شهرهای بازرگانی و حتی برخی از روستاهای بزرگ گردید. در دوره مغولان و تیموریان، بازار همچنان یکی از ارکان مهم فضایی-کارکردی شهرها محسوب می‌شد. ایجاد بازارهایی با طرح از پیش اندیشیده شده، از زمان صفویه به بعد مورد توجه پادشاهان واقع گردید. از دوره قاجاریه به بعد، در اثر افول همه جانبه فرهنگ و اقتصاد ایران و ازهم پاشیدگی سنتها، در این بناها نیز انحطاط بازاری به چشم می‌خورد. اما علی‌رغم آن، بازار، همچنان از عناصر مهم کالبدی و اجتماعی شهر محسوب می‌شود (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۷۵-۸۲).

به طور کلی تا اواسط قرن دهم هجری، بازارها در توسعه شهرهای ایرانی- اسلامی نقش مهمی را به عهده داشته‌اند (مشهدی‌زاده، ۱۳۸۵: ۲۹۱). در فرهنگ سنتی مردم ایران، بازار کانون و مجتمع تجاری درون معبر و گذرگاه

برای مردم فراهم می‌کند که از فعالیت‌های مختلف در داخل مجموعه بازار لذت برده و این امر باعث ایجاد فضایی پویا، با تعاملات اجتماعی و محیطی خاص می‌شود (Kalan, 2014). در تصویر شماره ۲ به نقش بازار در شهر اشاره شده است.

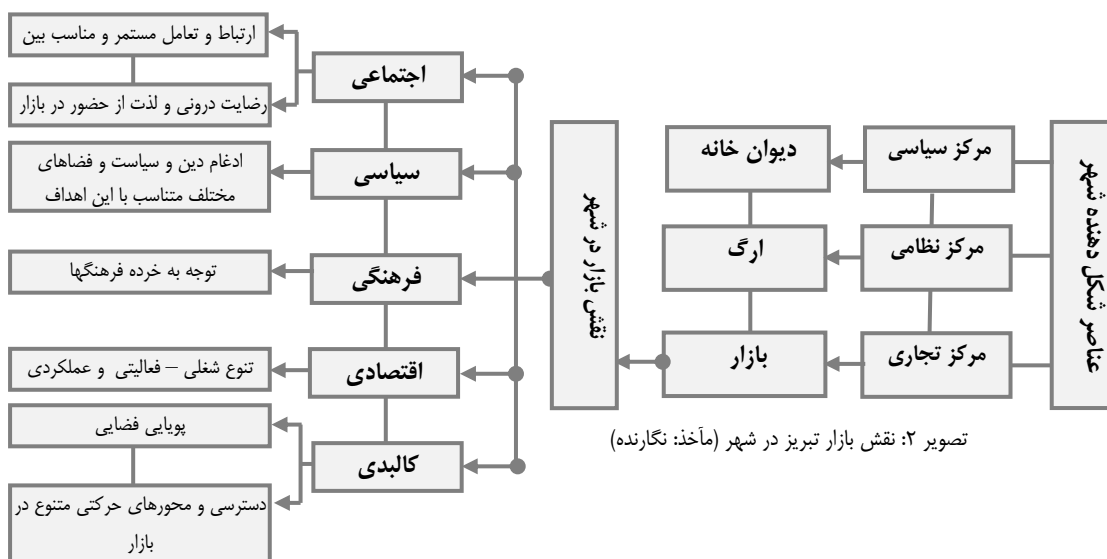
کل بازار به صورت ترکیبی فشرده، شبکه‌ای، منسجم از هم پیوندی عناصر مختلف می‌باشد. این بازار، به صورت چندمحوری در چهار جهت گسترش یافته و شبکه‌ای منسجم از راسته‌های متقاطع و موازی می‌باشد. دو راسته شمالی - جنوبی به عنوان اصلی‌ترین راسته‌ها، به موازات هم، در تعامد با چندین راسته دیگر قرار دارد. راه‌های اصلی تبریز به بازار ختم شده، بدین گونه که، مسیری دروازه خیابان در جنوب شرقی را به دروازه شتریان و استانبول در شمال غرب مرتبط نموده و پس از عبور از مسجد کبود، وجه تجاری به خود گرفته و با شکل دادن بازار امیر، به صورت راسته‌ای طولانی و پیوسته به قسمت مرکزی بازار می‌رسد. این مسیر با مسیر دیگری که از سمت دروازه باغمیشه و از مشکین شهر می‌آید و عمود بر مسیر قبلی است، برخورد کرده و به دو شاخه مهم تقسیم شده و دو راسته اصلی و راسته کهنه بازار را شکل می‌دهد. این دو امتداد در میدان صاحب‌آباد یکی شده و بخشی از بازچه شتریان را شکل داده و سپس مجدداً دو شاخه شده و یک شاخه به سمت دروازه استانبول رفته و مسیر دیگر، پس از اتمام بازارچه، وارد محله شتریان می‌شود و در نهایت به دروازه شتریان ختم می‌شود (صامعی و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۸). در تصویر

بازار نشان می‌دهد که فضا مطابق با نیازهای انسان در راستای برآوردن آن دارای ویژگی‌های بیشماری بوده، چرا که از نیاز جامعه ایران برخوردار بوده و تداوم یافته است.

بازار تبریز

شهر تبریز همواره با سه عامل رونق بازرگانی، مرکزیت نظامی و سیاسی، به حیات خود ادامه داده است. نقش بازار تبریز در طول تاریخ این شهر، تاثیر و تاثر این دو برهم و تاثیر پذیری ویژه بازار از روند تاریخی شهر تبریز مهم بوده و بازار تبریز و بازارچه‌های پیرامونی آن، مهم‌ترین رکن فضای شهری را در تبریز برعهده داشته است. مجموعه بازار تاریخی تبریز، دربرگیرنده تاریخ شهر می‌باشد و یک مجموعه‌ی فیزیکی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و مذهبی منحصر به فرد که شاهد استثنایی از یک تمدن می‌باشد که هنوز مشتاقانه به زندگی خود ادامه می‌دهد. قرن‌ها، به لطف موقعیت استراتژیک شهر تبریز، بازار به یک نظام اجتماعی و فرهنگی تبدیل شده است که با ساختارهای خاص معماری، فعالیت‌ها و عملکردها، حرفه‌ها و مردم با فرهنگ‌های متنوع در یک محیط خاص زندگی می‌کنند (Kheirabadi, 2000).

بازار تبریز با وجود نقش مهم اجتماعی، حمایت از برخی نهادهای خاص در راستای تصمیم‌گیری، گسترش اخبار در شهر نقش فعالی داشته و یکی از عناصر اصلی برای ارتباط مردم در شهر بود. از آنجایی که عناصر معماری به توسعه پویایی مکانها کمک کرده و تعاملات اجتماعی و فرهنگی را در بین مردم افزایش می‌دهند (سینگری، ۱۳۸۷). توجه به عملکرد مکان‌های مختلف، فرصتی را

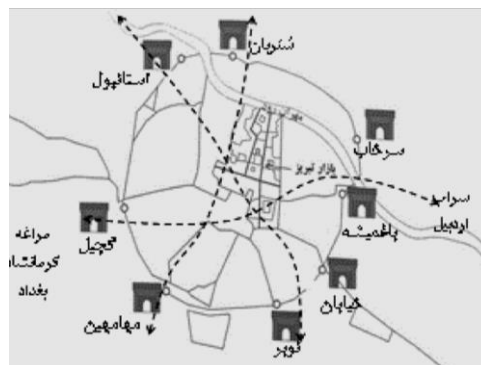
تصویر ۲: نقش بازار تبریز در شهر (مأخذ: نگارنده)

این دوران پرداخته می‌شود. دوره قاجار، شامل دو بخش تاثیرگذار بر بازار می‌باشد. اوایل قاجاریه که مصادف با شکل‌گیری تدریجی بازار پس از زلزله ۱۱۹۳ ه. ق بوده و دوره دوم، اواخر قاجاری و همزمان با احداث خیابان‌ها جهت ورود خودرو به ساختار شهری تبریز می‌باشد که باعث توقف رشد بازار و تغییراتی در آن (تقریباً اندک نسبت به دوره بعد) می‌باشد. اما دوره سوم، دوره تغییرات در سیستم شهری و به تبع آن تحولات حساب نشده در کالبد بازار می‌باشد که متأسفانه این تغییرات، ضربات جبران ناپذیری را بر ساختار کالبدی و بافت اطراف بازار داشته است.

دوره اول: بعد از اسلام تا اوایل قاجار

علیرغم قدمت بازار تبریز، که به دوره‌های اولیه شهرسازی ایران و پس از اسلام برمی‌گردد. به دلیل زلزله‌های متعدد، بنایی با قدمت زیاد در بازار یافت نمی‌شود. با این وجود، در منابع مختلفی از جمله سفرنامه‌ها و سیاحت‌نامه‌ها توصیف بازار تبریز از قرن چهارم ه.ق. بیان شده است. محمد بن حوقل در سفری که به آذربایجان و ارمنستان داشته، تبریز را شهری آباد با بازارهای بسیار توصیف کرده است (حوقل، ۱۳۶۶: ۸۴). در دوره روادیان (۳۷۰-۴۶۵ ه.ق) و اتابکان (۵۴۰-۶۲۲ ه.ق) تبریز از شهرهای مشهور آذربایجان به شمار می‌آمده است. یاقوت حموی در ۶۱۰ ه.ق. به تبریز سفر کرده و در توصیف تبریز چنین نوشته که در این شهر پارچه‌های عبایی، خطایی، سجاده و... می‌بافند و به سایر بلاد مشرق و مغرب می‌برند (حموی، ۱۹۶۸: ۱۳). در دوره سلجوقیان نیز می‌توان رشد سریع شهر تبریز و مطرح شدن آن در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای را مشاهده کرد. پس از حمله مغولان و تسخیر شهر (۶۸۹ ه.ق) دوباره تبریز مورد توجه حکمران جدید واقع شد. این دوره، اوج اهمیت یافتن شهر تبریز بود. تبریز به عنوان پایتخت ایلخانیان انتخاب شده، به همین دلیل، شهر در این دوره رشد و توسعه یافته، حضور تجار و بازرگانان از کشورهای مختلف افزایش یافته و مجموعه‌های معماری زیادی در آن ساخته شد. پوپ درباره رشد سریع شهر تبریز در این دوره می‌نویسد: بزرگترین دستاورد چنین توسعه‌ای، ساختن شهرک شب‌غازان در نیم فرسنگی

شماره ۳ مسیر های اصلی ارتباطی بازار و امتداد آن در شهر، نمایش داده شده است. بنابراین، به منظور بررسی بافت تاریخی محدوده بازار تبریز و آشنایی با تحولات موثر بر کالبد آن، با توجه به اهمیت بازار و نقش آن در شهر، به کارگیری این تاثیر در طراحی‌های آینده، اهمیت توجه به رشد کالبدی شهر، تاثیر مستقیم و غیر مستقیم بر تمام ساختارهای شهر و تاثیرات نامطلوب اجرای نادرست آن بر اجزای مختلف شهر (خیرالدین، ۱۳۹۲)، به ارزیابی سه دوره قبل از قاجار، دوره قاجار، دوره پهلوی و پس از آن پرداخته می‌شود. از اواخر دوره قاجار و در دوره پهلوی در راستای مدرنیزه شدن فضاها و عملکردها، تغییرات اساسی و تحولات ارتباطی بیشماری صورت گرفته و دخالت‌هایی در بافت‌های شهری اتفاق افتاده (محمدزاده، ۱۳۹۴: ۸۴) که در برخی موارد، به دلیل ساخت و سازهای جدید، باعث تخریب بافت‌های قدیمی شهر به طور کامل شده است (بلیان اصل، ۱۳۹۳: ۳۴). البته لازم به ذکر است که شکل‌گیری خیابانهای دوره قاجار حاوی ارزش‌های فرهنگی بوده، اما به دلیل رشد شتابان شهرنشینی و عدم بینش کافی به این ارزش‌ها و عدم توجه و احیا بافت‌های مرکزی در ادامه باعث ایجاد مشکلات فراوان در بافت‌های قدیمی شده است (ذکاوت، ۱۳۷۴).

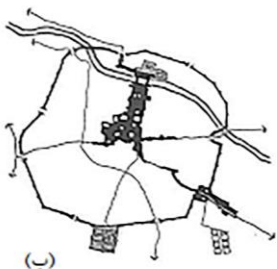
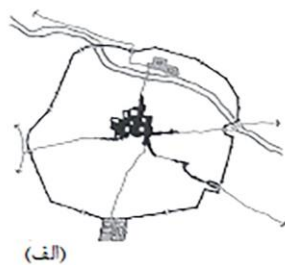

تصویر ۳: محدوده بازار تبریز و راه های ارتباطی آن (برگرفته از حبیبی، ۱۳۹۲ و ویرایش نگارنده)

دوره اول، شکل‌گیری بازار پس از اسلام می‌باشد. اما، چون در این دوران تبریز و به تبع آن بازار، بر اثر زلزله‌های متعدد تخریب شده، هیچ بنایی از این دوران باقی نمانده است. لذا، با استفاده از مطالعه سفرنامه‌ها و توصیف گردشگران از تبریز و بازار آن، به اهمیت بازار در

وقوع زلزله و شدت ویرانی آن، یکی از ویژگی‌های تبریز می‌باشد. اما پس از هر زلزله، شهر دوباره از نو ساخته شده و به حیات خود ادامه داده است. در اواخر قرن ۱۲، ساخت باروی جدید به دور تبریز به همت نجفقلی خان (۱۱۹۶ق) شروعی بر فعالیت‌های بازار بود. هدف اصلی از ساخت بارو با ۸ دروازه (خیابان، باغمیشه، سرخاب، شتریان، استانبول، گجیل، مهادمهین، نوبر) بردوران، حفاظت از بازار و مقر حکومتی جدید شهر بود (حیبی، ۱۳۹۲). با رشد و شکوفایی پی‌درپی، تبریز به سرعت وسعت یافت و در فاصله زمانی کمتر از نیم قرن نشانی از بارو برجای نماند و بازار در مرکز شهر و داخل بارو قرار گرفت (خامچی، ۱۳۷۵: ۳۴). در تصویر شماره ۴ توسعه بازار در سه دوره سلجوقی، صفویه و قاجار نمایش داده شده است.

تصویر ۴: توسعه بازار در دوره سلجوقی (الف) و صفویه (ب)، قاجار (ج) (مأخذ: برگرفته از صامعی، ۱۳۸۸: ۴۷)

دوره دوم: قاجار

جنوب تبریز بود که از زمان بنای تخت جمشید به بعد، در تنوع، سازمان و عظمت همتایی نداشت (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۷۱). این بطوطه نیز در سال ۵۲۷ه. ق. از تبریز دیدن کرده و چنین می‌نویسد: «از دروازه بغداد وارد شهر شدیم و به بازار بزرگی به نام بازار غازان رسیدیم که بهترین بازاری بود که در تمام دنیا دیده بودم. هر یک از اصناف محل مخصوصی داشتند». در دوره تیموریان، تبریز موقعیت تجاری خود را حفظ کرده و در اسناد به نقل از کلاویخو (۵۸۰۷ق) آمده است که تبریز دارای خیابان‌های پهن، میدان‌های وسیع و ساختمان‌های بزرگی می‌باشد. کاروانسراها به غایت زیبا و با امکانات دفاتر و دکانها ساخته شده و خیابانها و بازارها با وفور کالا همراه بودند. انواع پارچه، جواهرات، عطر و ظروف در بازار به چشم می‌خورد (کلاویخو: ۱۳۶۶: ۱۶۲). در دوره صفویه، کشمکش‌های ایران و عثمانی، فرو ریختن حصار شهر بر اثر جنگ و نزدیک بودن تبریز به مرز عثمانی، باعث انتقال پایتخت به قزوین و سپس اصفهان شد. تبریز در این دوره مورد حمله و تسخیر عثمانی‌ها و همچنین بستر وقوع دو زمین‌لرزه شدید قرار گرفت. با وجود تمام این موارد، در سفرنامه‌های دوره صفویه، بازار تبریز را بازاری فعال توصیف کرده‌اند. به طوریکه شاردن سیاح، در انتهای دوره صفویه، به وسعت بازار و کالاهای متنوع آن اشاره کرده و آن را محلی برای گردشگری و برگزاری مراسم‌ها بیان کرده است (شاردن: ۱۳۴۵: ۴۰۴). تاورنیه (۵۱۰۴۸ق) نیز بازار تبریز و کاروانسراهای آن را مملو از کالا، سرپوشیده و دو طبقه توصیف کرده است. در سفرنامه کاری، بازار به صورت مسقف همراه با گنبد-های آجری متشکل از کاروانسرا و مغازه با انبارهای زیرزمینی، مسجد و مدرسه بیان شده است (کاری، ۱۳۴۸: ۳۳). اما کاتب چلبی (۵۱۰۵۸ق)، در توصیف تبریز، آن را شهری با بازارهای وسیع، مساجد و کالاهای الوان معرفی کرده است. پس از دوران صفویه، بازار تبریز برای مدتی، از فعالیت‌های گذشته جا ماند (خامچی، ۱۳۷۵: ۱۶). تا اینکه زلزله مهیب تبریز (۵۱۱۹۳ق)، تلی از آوار را بر جای گذاشت. بر اساس تحقیقات یحیی ذکاء، شدت این زلزله به قدری بوده که بسیاری از تاریخ‌نویسان ارتفاع دیوارهای به جا مانده را یک بیان نموده‌اند (نادرمیرزا، ۱۳۰۲: ۱۸). به طور کلی

تبدیل شود که دارای ارزش‌های معماری ویژه است. به دلیل ویژگی‌هایی حرکتی مناسب در شکل‌گیری خیابان-ها، این خیابان‌کشی‌ها کمتر موجب تخریب و لطمه دیدن بافت شده و به همین دلیل به قسمت‌های داخلی بافت مسکونی به هیچ وجه لطمه‌ای وارد نشد. لازم به تاکید مجدد است که معماری این دوره هنوز تحت تاثیر تحولات سیاسی قرار نگرفته و به نوعی می‌توان آن را ادامه معماری قاجار دانست. قابل ذکر می‌باشد که شدت ناهماهنگی‌ها و تخریب‌های دوره پهلوی بیشتر از هر دوره دیگر می‌باشد (کیانی، ۱۳۸۳: ۱۸۰).

دوره سوم: پهلوی - معاصر

شکل‌گیری شهر تبریز همواره دستخوش آسیب‌های وارده بر آن، بر اثر زلزله و جنگ‌های پی‌درپی به صورت ناپیوسته بوده است. در اواخر قاجاریه تا پهلوی، تغییرات گسترده شهری در شهرها و به خصوص تبریز مشاهده می‌شود. تبریز که در سایه فعالیت گسترده بازار، دومین شهر بزرگ کشور شده و از نقطه نظر سیاسی، یکی از مراکز اصلی تصمیم‌گیری‌ها به شمار می‌رفته (بلیان اصل، ۱۳۹۳)، در این دوره، دچار تغییر و تحول در سیمای شهری شده و خیابان‌هایی برای تردد اتومبیل در شهر ایجاد شد. اولین خیابان‌کشی‌ها در اوایل ۱۳۰۰ ش. لطمه بزرگی بر کالبد و پیکره بازار وارد کرد و باعث جدا شدن بخش‌هایی از پیکره بازار و تقسیم محلات به پیکره‌های منفک گردید. بازار تبریز بعد از مشروطیت (بعد از ۱۳۰۰ ه.ش)، بر اثر بی‌توجهی رو به خرابی نهاد. همچنین رکود اقتصادی منطقه بعد از سالهای ۱۳۲۰ ه.ش و از دست دادن سرمایه‌گذاران داخلی و بومی، نقش مهمی را در فرسودگی بازار داشتند. این بی‌توجهی در دهه‌های ۳۰ و ۴۰ به اوج خود رسید و بازار را تحت تاثیر قرار داد (صامعی و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۹). دوره سوم، که از حکومت پهلوی تا به امروز می‌باشد، از اواخر سلطنت رضاخان شروع شده و نگرشی دیگر به خیابان‌ها و معابر شهری داشت. در دوره حکومت رضاخان، ایران مدرنیسم را تجربه کرد و حضور مدرنیسم، زمینه‌ساز تغییرات اساسی در جامعه شد. آبراهامیان بیان می‌کند که رضاشاه همواره تلقی «اصلاح‌گر» و «بانی مدرنیسم» و حتی عرفی‌سازی جامعه کبیر در ایران بود (آبراهامیان، ۱۳۸۹:

عرصه زندگی شهری، با تحولات جابجایی و شبکه ارتباطی در این دوره دچار دگرگونی‌های فراوانی شد، به طوری که با ظهور اتومبیل، انتقالات در شهر سرعت گرفته و الگوی توسعه در بافت و کل مجتمع‌های زیستی روی داد (شهیدی، ۱۳۶۹: ۳۸). بافت قدیم تبریز با مسیرهای کم‌عرض و غیرهندسی، با نظم عملکردی، تحت تاثیر شرایط اجتماعی، سیاسی، امنیتی و اقتصادی و... واقع شد. در دوره اول قاجاریه، این تغییرات در بستر شهر تبریز با مداخلات ناچیز همراه بود، ولی در دوره دوم و به دنبال آن در دوره پهلوی، میزان مداخله در بافت‌ها بیشتر شد (محمدزاده، ۱۳۹۴: ۸۸-۹۱). در دوره اول قاجار، بازار تبریز به عنوان پایگاه تجاری و محل مراودات بازرگانی با انگلیس و روسیه شد (مومنی، ۱۳۸۰: ۳۹۸-۳۹۹). اما، در دوره دوم قاجاریه به دلیل تحولات اقتصادی-اجتماعی بخشی از بافت و سازمان قدیمی این محدوده دچار تحول شد. مسیر تجاری بازار تبریز که بر یکی از مسیر-های حرکتی²¹ مهم شهر بنا شده است، در این بازه زمانی، در وضعیت نابسامانی به سر می‌برد. به طوری که در نقاط تقاطع با خیابان‌های تازه احداث شده دچار مشکلاتی جدی بود (بهمنش راد، ۱۳۸۹: ۲۰۴). خیابان‌های تازه احداث شده، بازار تبریز را قطع کرده و بازار به دو قسمت تقسیم شد که باعث کاهش و توقف نفوذ بازار در شهر گردید. اما، تفاوت این دوره با دوره‌های بعد، استقرار خیابان‌های جدید براساس فعالیت‌های ارزشمند شهری در گذشته بود. به این معنی که حرکتی که در سلسله مراتب شهری گذشته نقش با اهمیتی را در شهر به عهده داشته و ارتباطات مهم شهری را برقرار می‌کرد، در خیابان‌کشی‌های این دوره، مورد توجه قرار گرفت. خیابان‌های تربیت، امام خمینی (پهلوی سابق)، فردوسی و شهید بهشتی (منصور سابق) همگی جزو این دسته خیابان‌ها هستند. به عنوان مثال، خیابان امام خمینی در بخش میانی بر جای باروی تخریب شده شهر قرار گرفته و از شمال ارگ علیشاه و دروازه های نوبر و مهادمهین تا فضای باز جنوب گورستان گجیل عبور داده شد (محمدزاده، ۱۳۹۴: ۹۱). ولی در مجموع بر حرکتی که به لحاظ مفهومی که در بالا اشاره شد، تاکید دارد. وجود سنت‌های معماری با ارزش و معماران بومی نیز موجب گشته تا این دوره به یک مرحله ساخت و ساز با ارزش

۱۴۹-۱۴۶). تبعات چنین نگرشی در شهر-سازی، تاکید بر انقطاع تاریخی، تجدطلبی (نژادابراهیمی، ۱۳۹۸)، از بین رفتن انسجام شهری و تخریب بافت‌های قدیمی و بسیاری از بناهای تاریخی در این دوره می‌باشد. بازار نیز از این حیث، جزء بناهای آسیب‌پذیر بوده و برخی آسیب‌های غیر قابل جبران را تجربه کرد.

خیابان‌کشی‌های این دوره، به منظور ایجاد دسترسی هرچه بیش‌تر اتومبیل به درون بافت صورت گرفته و باعث شد، بافتی تقریباً شطرنجی، بدون کوچک‌ترین توجه به حرکت‌های درونی بافت، شکل گیرد. این امر منجر به گسستگی کالبدی بافت تاریخی بازار در چهار گوشه شد. این رویکرد، باعث فرسودگی بنیان‌های اجتماعی و فرهنگی شده و بدون توجه به جایگزینی سیستم مناسب در تامین نیازها و خواسته‌های انسان، با دخالت در شکل بافت شهری، تمام نهادهای جامعه را دگرگون ساخت (حبیبی، ۱۳۹۲: ۱۵۲). مثلاً خیابان جمهوری اسلامی (شاه بختی) با تخریب بافت اطراف، بازار را به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم کرد (محمدزاده، ۱۳۹۴: ۹۲). در این قسمت بجز شیشه-گرخانه، راسته‌های دیگر بازار تخریب و بعدها در دوره معاصر، پاساژهای شمس و امیرکبیر احداث شدند (محمدزاده، ۱۳۸۸). هم‌چنین، در آغاز دهه ۳۰، بخش شمالی خیابان شهناز (شریعتی امروز) احداث شد که باعث جدایی بخش‌هایی از بافت بازار شد (صفا منش و همکاران، ۱۳۷۶: ۴۸). خیابان دارایی نیز، که از لبه‌ی شرقی بازار از خیابان جمهوری تا کرانه جنوبی میدان چای کشیده شده (محمدزاده، ۱۳۹۴: ۹۲)، قسمتی از کالبد بازار را از هسته‌ی آن جدا نمود. در سال‌های میانی دهه ۳۰، احداث خیابان‌های محقق‌ی و فلسطین موجب جدایی کامل بافت بازار شده (همان: ۹۲) و خیابان طالقانی نیز باعث جدا شدن بازارچه‌های اطراف بازار و متروک شدن آنها با مرور زمان گشت. بنابراین طرح نیازهای جدید شهر به ویژه نیازهای ناشی از ارتباطات جدید شهری، مجموعه بافت تاریخی شهر را شکافت. نوسازی در لبه خیابان‌های تازه احداث، بافت تاریخی شهر را تقریباً به کالبد بازار و قسمتی از محدوده غربی آن محدود کرد. گرایش به احداث واحدهای تجاری - خدماتی - اداری در نزدیکی بازار بزرگ تبریز فشار زیادی

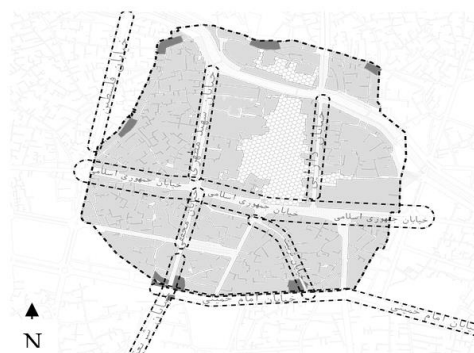
به این محدوده وارد کرد و این بافت بیش از پیش در معرض فرسودگی قرار گرفت (بهمنش‌راد، ۱۳۸۹: ۲۸۹). پیامد دیگر این خیابان‌کشی‌ها، تبدیل هندسه ارگانیک، به یک ساختار دارای هندسه خطی منظم، مستقیم و مناسب حرکت سواره است. البته باید به این نکته اشاره کرد که تحولات شهری در دوره پهلوی اول نظام‌مندتر از دوره دوم بوده، اما به دلیل پیوستگی سیستم شهر و رابطه عناصر مختلف با یکدیگر، برآیند تحولات، مطلوب نبوده و در برخی موارد باعث کاهش تراکم بافت و ضعف عملکردی اجزاء گشت (محمدزاده، ۱۳۸۴). الگوی خیابان در دوره پهلوی اول، بر مسیر گذرهای موجود منطبق بوده، که این ویژگی در خیابان‌های نزدیک بازار کاملاً مشهود است، اما در دوره معاصر تحول در این ساختار، باعث تغییر اساسی در ساختار شهری-بازار گردید. قطع ارتباط معابر با بافت تاریخی بازار، با هجوم نوسازی‌ها و ایزوله شدن بافت مسکونی تاریخی اطراف بازار همراه بود. ایجاد شکاف در بافت، باعث تغییر موقعیت مرکزی بازار در شهر و تغییر در ارتباطات درونی آن شده و ایجاد فضاهای جدا از هم با از دست دادن مفاهیم اصلی خود شده (محمدزاده، ۱۳۹۴: ۹۷) و تسلسلی فضایی را ایجاد می‌نماید. بازار در بافت قدیمی در ارتباط با محلات، فضاهای خصوصی و نیمه خصوصی بوده که با گذر خیابان، بافت گسسته شده و اختلال در سلسله مراتب کالبدی و فضایی، باعث آشفتگی نظام فعالیتی، فرمی و فضایی شد. به عنوان مثال، در بازار کلاهدوزان این انحطاط کاملاً ملموس می‌باشد و این باعث عدم توازن در بازارهای مختلف از جمله بازار کفاشان (تنها صنف مخصوص به کفش) و بازار شتریان و خیابان (تامین کننده نیازهای عشایر و روستاییان) مشهود می‌باشد. متأسفانه تداوم این نگرش در دوره بعد از انقلاب باعث آسیب بیشتر بر پیکره کالبدی بازار شد. از این جمله خیابان سرگرد محقق‌ی و راسته‌کوچه نمونه‌ی بارز تعریض در مجاورت بازار می‌باشد. در تصویر شماره ۵، برخی از این تحولات در احداث خیابان در محدوده‌ی بازار و تأثیر آن بر بازار مشاهده می‌شود.

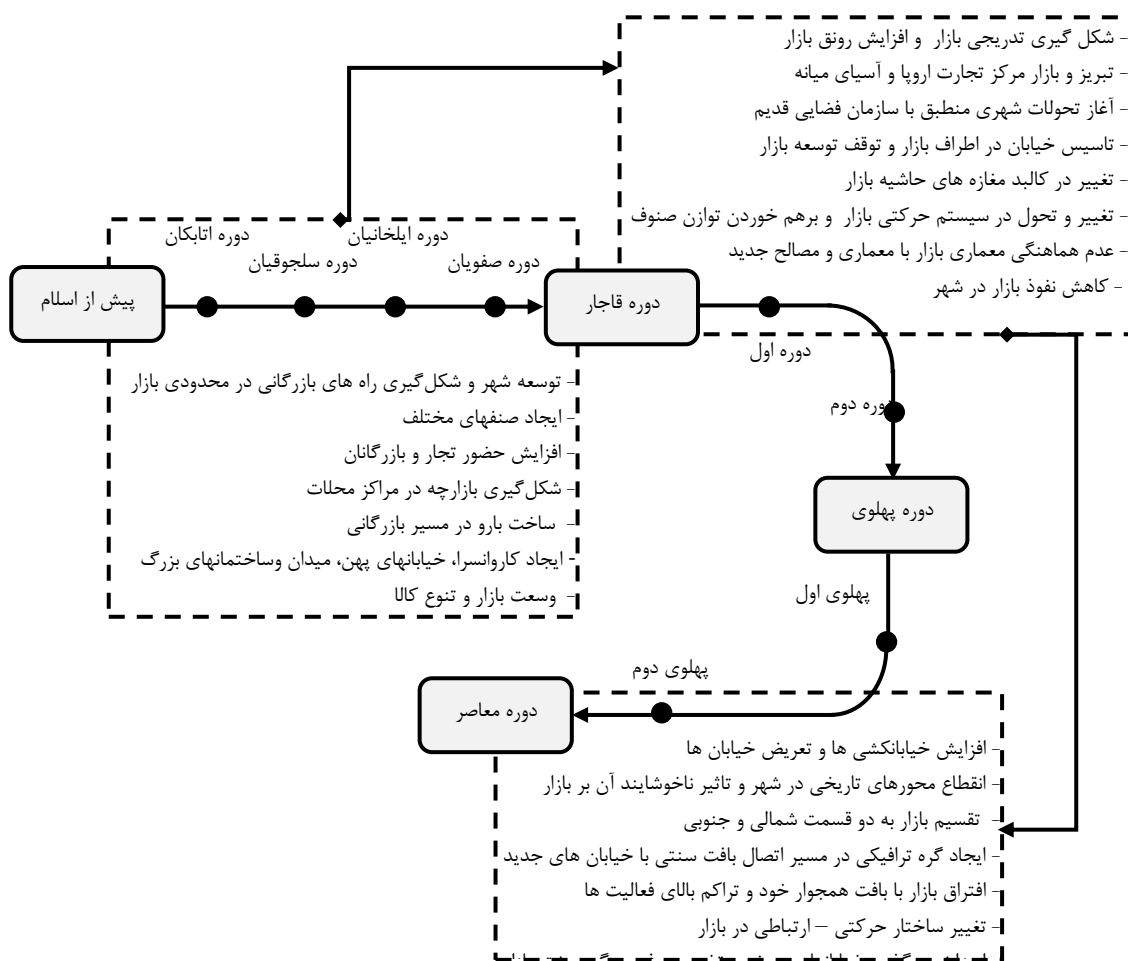
بنابراین، دوره سوم از تحولات بازار، دوره‌ای سخت برای معماری و شهرسازی می‌باشد که تبعات نگاه جدید به شهرسازی برای بافت تاریخی بسیار دردناک‌تر از تخریب قسمتی از بافت سنتی و تاریخی می‌باشد. در تصویر شماره ۶ برخی از این تأثیرات شهر بر بازار و بالعکس در طول این سه دوره، مشاهده می‌شود.

جمع بندی

با توجه به بررسی‌های انجام شده، بازار تبریز به عنوان عنصر مهم شهر تبریز، همواره دستخوش تحولات فراوانی بوده است. اما، تجارت بین الملل و پتانسیل بالای تبریز و واقع شدن در مسیر تبادلات اقتصادی، ساخت

تصویر ۵: موقعیت بازار تبریز در دوره معاصر، محدوده باروی دوره قاجار و خیابانهای احداث شده منتهی به بازار (مأخذ: نگارنده) از عوامل دیگر تهاجم به محور تاریخی و از اعتبار انداختن بازار، استقرار معماری ناهمگون با معماری اصیل

تصویر ۶: چگونگی تاثیر تحولات شهر در بازار (مأخذ: نگارنده)

مجدد و توسعه بهتر آن را باعث می‌شده است. پس از وقوع زلزله‌های متعدد، تبریز و بازار آن، همواره مورد تاخت و تازهای فراوان بوده، اما بعد از حکمرانی حاکمان جدید و پی‌بردن بر اهمیت این نهاد اقتصادی،

معاور در بافت تاریخی است که نه تنها با معماری اصیل این محور بیگانه است، بلکه با سایر ابنیه هم عصر خود نیز کوچکترین وحدت یا ارتباطی ندارد و عامل مهم در بی‌هویتی و کم‌رنگ شدن محور تاریخی می‌باشد.

به بافت و عناصر موجود آن تعیین می‌شد و گذرهای موجود، در برخورد با خیابان پیوستگی خود را از دست می‌دادند. با بررسی سه دوره مختلف از شکل‌گیری بازار، عوامل تغییر و تحولات بازار را در دو عامل درونی و بیرونی تقسیم کرده و در هر دو عامل اصلی و پیرنگ این تحولات مشخص شده است. آنچه قابل تامل است، وجود انواع تغییرات درونی و بیرونی در دوره‌ی معاصر می‌باشد که این امر نشان از اهمیت توجه به بازار و بافت اطراف آن در دوره کنونی می‌باشد.

سعی در آبادسازی مجدد آن نموده‌اند. به طوریکه، در دوره ایلخانیان، پس از غارت و چپاول بازار، شهر توسعه- ای چشمگیر یافت. با شروع دوره پهلوی، خیابانکشی و ایجاد معابر برای تردد خودرو، علاوه بر قطع ارتباطات فضایی بازار با سایر قسمت‌ها و محلات شهری، باعث چند تکه‌شدن بازار و توقف توسعه کالبدی آن شد. کارکرد شهری خیابان در به هم پیوستن مراکز شهری مختلف و تامین دسترسی برای آنهاست. اما خیابان‌کشی‌های معاصر، فاقد این ویژگی بوده و مسیر خیابان بدون توجه

جدول شماره ۲: عوامل تاثیر گذار در طول تاریخ در بازار تبریز (مآخذ: نگارنده)

عوامل تاثیر گذار در طول تاریخ در بازار تبریز	
عوامل درونی	کالبدی - عدم نورپردازی مناسب در بازار - نامناسب بودن انشعابات الکتریکی - کف سازی نامناسب و آسفالت بودن معابر - اشغال فضای راسته ها توسط بازاریان و مشکلات دسترسی و عبور و مرور - عدم توازن در ویترنیهای مغازه داران - اجرای ناصحیح هورنو و تعبیه نامناسب آن و نفوذ آب باران به داخل
	اجتماعی - تغییر در صنف های مختلف - به حاشیه کشیدن بازار - کم رنگ شدن حضور مردم در قسمت مرکزی بازار
	اقتصادی - دریافت مالیات برخلاف سابق - افزایش مراکز تجاری در اطراف بازار و از دست دادن مشتری های بازار - شرایط اقتصادی کشور - کم رونقی مالی - تغییر در کاربریها و از دست رفتن بسیاری از شغل‌های مورد توجه روستاییان و عشایر
	مذهبی - کم رنگ شدن الگوی کسب و کار گذشته - کاهش تقدس فضایی بازار
	خیابان کشی ها - قطع امتداد بازار و چند تکه شدن بازار - از بین رفتن محلات اطراف و فرسوده شدن بافت سنتی و جایگزینی توسط مردم حاشیه نشین - مدرنیزه سازی و افزایش ماشین و نبود پارکینگ با توجه به کثرت ماشین - نبود وسایل حمل و نقل مناسب در بازار - ترافیک شدید در اطراف و خیابانهای اطراف بازار به علت واقع شدن در هسته مرکزی و نبود تمهیدات مناسب - ساخت پاساژها و مجتمع های تجاری در اطراف بازار و افزایش بار ترافیکی - از بین رفتن ورودیهای مهم بازار به علت خیابان کشی ها و متروک شدن بسیاری از ورودیها
عوامل بیرونی	بلایای طبیعی (سیل و زلزله) - ضعیف بودن سیستم زهکشی در بازار - عدم مقاومت بهینه بازار در مقابل زلزله های بزرگ
	حریق - عدم وجود تجهیزات مناسب اطفای حریق - نبود امکان دسترسی مناسب برای خودرو های آتش نشانی در صورت بروز حریق - عدم رعایت بازاریان در عدم استفاده از تجهیزات گرمایشی مناسب در بازار
	منظر شهری - عدم رعایت دید و منظر به علت ایجاد پارکینگ و پاساژ زیرزمینی در اطراف بازار - وجود دستفروشها در حاشیه ورودیهای بازار و ایجاد منظر نامناسب شهری

جدول شماره ۳: تقسیم بندی عوامل تاثیر گذار در تحولات کالبدی بازار تبریز در دوره های مختلف تاریخی^{۳۲}، (مأخذ: نگارنده)

دوره ها شاخص ها	ساسانی	اتابکان	سلجوقیان	ایلخانیان	تیموریان	قاجاریه		پهلوی	معاصر
						دوره اول	دوره دوم		
اجتماعی و سیاسی	*	*	*	*	*	*	*	*	*
اقتصادی	*	*	*	*	*	*	*	*	*
مذهبی	*	*	*	*	*	*	*	*	*
خیابان کشی ها	*	*	*	*	*	*	*	*	*
بلاهای طبیعی (سیل و زلزله)	*	*	*	*	*	*	*	*	*
حریق	*	*	*	*	*	*	*	*	*
منظر شهری	*	*	*	*	*	*	*	*	*

از بین رفتن بسیاری از مشاغل و ایجاد مشاغل کاذب در جداره بیرونی بازار و شیوه‌های جدید خدمت‌رسانی شهری به وجود آمد. علاوه بر تحولات جدید، تغییر الگوی مصرف و حاکم شدن روابط جدید تولید، مصرف، تغییرات نامطلوب دیگری را بر بازار تحمیل نمود. از این رو، با مطالعات انجام شده، می‌توان به راهکارهای مناسب در جهت تعدیل تغییرات، اصلاح و تغییر الگوها و ساختارهای موجود پرداخت. با توجه به اینکه هدف از مقاله حاضر، آشنایی با تحولات بازار در مقیاس شهری و تاثیرپذیری کالبدی، کارکردی و عملکردی آن از تحولات شهری است، با این حال طرح پیشنهادات زیر می‌تواند گامی کوچک در رفع برخی از مشکلات باشد.

- ✓ تلاش جهت شناساندن پتانسیل بالای بازار به مردم و گردشگران در سطح شهری
- ✓ ایجاد دید حمایتی نسبت به میراث غنی ماندگار بازار در بین بازاریان و تجار در نسبت شهری
- ✓ ایجاد و ساماندهی عملکردهای تجاری - خدماتی - تفریحی در داخل بازار
- ✓ ارتقا سطح ساختاری - کالبدی - مدیریتی در بازار با تغییر در زیرساخت‌های آن (اعم از تعبیه فاضلاب ، لوله‌کشی آب، سیم‌کشی مناسب، نورپردازی مناسب در بازار، استفاده از بدنه‌های هم‌شکل در ورودی مغازه‌ها)
- ✓ معرفی بازار به عنوان عنصر تاثیرگذار فرهنگی در شهر اسلامی به سایر کشورها با استفاده از تبلیغات بین-المللی

نتیجه گیری بازار یک پدیده شهری، در شهرهای سنتی، قلب شهر را تشکیل داده و در تمدن و فرهنگ اسلامی، بازار، صورت و معنایی گسترده داشته است. فهم دقیق سیر تحول بازار با توجه به تحولات ناشی از عوامل مختلف طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، باعث شناخت نقاط قوت و ضعف آن شده و کمکی شایان در راستای توسعه آینده شهر به ویژه بافت قدیم شهر می‌نماید. باتوجه به آنچه ذکر شد، بازار تبریز در طول تاریخ حیات چندین ساله‌اش همواره دچار تغییراتی شده است. اگر به تاریخ شکل‌گیری بازار در طول دوره‌های تاریخی (از ساسانی تا قاجار - پهلوی) رجوع شود، در دوره‌های خاص، بازار تبریز، رکود و رونق فراوانی را پست سر گذاشته و چندین بار تخریب شده است. عوامل مهم در سیر تحول بازار، به دو دسته عوامل درونی و بیرونی تقسیم می‌شود. زیرشاخص‌های کالبدی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی جزء عوامل درونی و خیابان‌کشی‌های ناشی از تفکر مدرن، سیل و زلزله، حریق و چگونگی منظر شهری از جمله مولدهای عامل بیرونی می‌باشد. مداخله نیروهای طبیعی، جبر شرایط اقتصادی - اجتماعی و تحولات سیاسی ترکیبی از عوامل درونی و بیرونی تاثیرگذار در تحول بازار در دوره پیش از قاجار و اوایل آن بود. در اواخر دوره قاجار و دوران پهلوی و معاصر، تغییرات اساسی کارکردی و کالبدی در بازار تبریز ناشی از دگرگونی ارتباطی در ساختار بافت تاریخی، بر اثر احداث خیابان، تغییر در سیستم حمل و نقل در داخل بازار، تغییر ورودی‌های بازار، تغییر ساختار تجاری، تفکیک کارکردها،

11. Muhammad Ibn Battuta
12. Jean-Baptiste Tavernier
13. Hamdallah Mustawfi
14. Jean Chardin
15. Eugène Flandin
16. Nasir Khusraw
17. Ilya Nikolayevich Berezin
18. Al-Muqaddasi
19. James Justinian Morier
20. Ruy González de Clavijo

۲۱. دو حرکت عمده شهری در دو امتداد جاده ابریشم که قوی ترین حرکات شهر تبریز بوده و ستون فقرات شهر به شمار می آمده و در نهایت به بازار ختم می شد.

۲۲. دوره های تاریخی براساس اهمیت بازار در این دوره ها انتخاب شده و تقسیم بندی عوامل مبتنی بر نقل قول سیاحان و گردشگران در سفرنامه ها و کتب تاریخی صورت گرفته است.

منابع و مآخذ

۱. آبراهامیان، پرواند، (۱۳۸۹)، «تاریخ ایران مدرن»، ترجمه: ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی، چاپ اول.
۲. ابن حوقل، محمد بن حوقل، (۱۳۴۵)، «صورة الارض»، ترجمه جعفر شعار، تهران: ویتا.
۳. آریان فر، حمیدرضا، (۱۳۸۹)، «سرگذشت بازار بزرگ تهران، بازارها و بازارچه های پیرامونی آن در دوپست سال اخیر»، چاپ اول، تهران: بنیاد ایرانشناسی.
۴. اسمعیلی سنگری، حسین، عمرانی، بهروز. (۱۳۸۷)، «تاریخ و معماری بازار تبریز»، تبریز: انتشارات ستوده، چاپ اول.
۵. اهری، زهرا، (۱۳۸۰)، «مکتب اصفهان در شهرسازی زبان شناسی عناصر و فضاهای شهری واژگان و قواعد دستوری»، تهران.
۶. بلیان اصل، لیدا، خورشیدیان احمر، ساناز، ستارزاده، داریوش، نوری، مریم. (۱۳۹۳)، «بازسازی مجموعه قصرهای حکومتی دارالسلطنه تبریز در دوره قاجار با استناد بر مستندات تاریخی»، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۱۹، شماره ۱، بهار ۱۳۹۳، صفحه ۳۳-۴۲.
۷. بونین، مایرل ای، (۱۳۸۷)، «دکان و دکانداران: عوامل مؤثر بر یک بازار شهرستانی در ایران»، بررسی های نوین تاریخی، ترجمه: علی محمد طرفداری، شماره سوم.
۸. بهمنش راد، جواد، (۱۳۸۹)، «در جستجوی هویت شهری تبریز»، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران:

- ✓ برقراری تبادلات فرهنگی - اجتماعی با تجربه های بازار در سطح ملی و بین المللی
- ✓ ارتقاء ساختار مدیریتی بازار با حمایت مراکز و نهادهای دولتی و خصوصی
- ✓ استفاده از نهادها و موسسات آموزش عالی و دانشگاهها جهت معرفی بیشتر و بهتر بازار و بیان مشکلات و ارائه راه حل توسط متخصصین علمی
- ✓ ایجاد بنیادهای علمی - تخصصی جهت آموزش به بنیان حفاظت از میراث بازار، متولیان مرمت و نگهداری آن
- ✓ استفاده از تجربیات بازاریان در تغییر شیوه تجارت در بازار و تقویت بنیان تجاری- اجتماعی بازار
- ✓ اصلاح روند فعلی مدیریتی و تغییر اساسی در حاشیه بازار و از میان برداشتن شغل های کاذب (دستفروشی) در حاشیه و در ورودی های بازار
- ✓ بهسازی منظر فرهنگی و شهری در گذرهای منتهی به بازار
- ✓ تدبیر در ترافیک منطقه و ایجاد پارکینگ در محدوده بازار و کاهش آلودگی بصری ناشی از ترافیک
- در نهایت توصیه می شود با توجه به نقش پررنگ اقتصادی، تجاری، اجتماعی، فرهنگی بازار و کانون گردشگری شهر تبریز، استفاده از پتانسیل بالای بازار در جهت سیاست گذاری کلان شهری مورد توجه قرار گرفته و سازمان های ذیربط از جمله میراث فرهنگی، شهرداری، موسسات علمی و دانشگاه ها همکاری های لازم را در زمینه نگهداری، مرمت، آموزش، طراحی و برنامه ریزی شهری و ... اعمال نموده و باعث تقویت جریان فرهنگی و اجتماعی در راستای بهبود وضعیت بافت تاریخی و هسته مرکزی شهر (بازار تبریز) گردند.

پی نوشت

1. Lapidus, I. a history of Islamic societies
2. Abu_Lughod
3. Marçais, G.
4. la conception des villes dans Islam
5. Heinz Gaube
6. Iranian Cities
7. Yaqut al-Hamawi
8. Marco Polo
9. Evliya Çelebi
10. John Cartwright

- پهلوی اول در تبریز»، نقش جهان ، سال نهم، شماره ۴۴ ، ۱ - ۳۴ .
۲۲. یحیی ذکاء، (۱۳۶۸)، «زمین‌لرزه‌های تبریز»، تهران: نشر کتاب سرا.
23. Abu-Lughod, Janet L., (1987), "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19, No. 2 (May, 1987), pp. 155-176.
24. Abū 'Abd al-Lāh, Muḥammad, (1958), "The Travels of ibn Battuta", Translated by Mohammad Ali movahed, first cover, publisher: bonghahe tarjome, nashr ketab, Tehran, Iran.
25. Guenon, R. (2004). "Symbols of Sacred Science". Translator Henry D. Fohr. Editor Samuel D. Fohr, 2nd. Sophia Perennis. New York.
26. Jayyusi, S.K.; Holod, R.; Petruccioli, A. Raymond. (2009). "The City in the Islamic World", Leiden, Netherlands.
27. Kheyroddin R, Imani J, Forouhar A. (2013). "An Analysis of Spatial Consequences of Urban Management Measures in Old and New Sections of the Metropolis of Tabriz." *IUESA*. 2013; 1 (4) :93-109. URL: <http://iueam.ir/article-1-51-fa.html>.
28. Kiani, M. (2007). "The First Period of Pahlavi's Architecture." Tehran: Institute for Iranian Contemporary Historical Studies, (IICHS).
29. Lapidus, I. (1984), "Muslim Cities in the Later Middle Ages", AGES, Cambridge University Press, United States of America.
30. Mehdi-pour, A., Rashidinai, H. (2013). "Persian bazaar and its impact on evolution of historic urban cores: The case of Isfahan". *The Macro Theme Review: A Multidisciplinary Journal of Global Macro Trends*, 2(5), 12-17.
31. Neglia, G. A. (2008). "Some historiographical notes on the Islamic city with particular reference to the visual representation of the build city", the City in the Islamic World, Jayyusi, S.K.; Holod, R.; Petruccioli, A.; & Raymond, A (Ed.), 3-46: Brill.
32. Pourjafar, M. Nazhad Ebrahimi, A. Ansari, M. (2013). "Effective factors in structural development of Iranian historical bazaars case study: Tabriz Bazaar", J. انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، ایران.
۹. تاورنیه، ژان باتیست، (۱۳۸۹)، «سفرنامه تاورنیه»، ترجمه: حمید ارباب شیرانی، تهران: نشر نیلوفر.
۱۰. پوراحمد، احمد، (۱۳۷۶)، «جغرافیا و کارکردهای بازار کرمان»، کرمان: انتشارات مرکز کرمان شناسی.
۱۱. حبیبی، حسن، (۱۳۹۲)، «بازار بزرگ تبریز»، تهران: انتشارات بنیاد ایران شناسی.
۱۲. حبیبی، محسن، (۱۳۹۲) «از شار تا شهر»، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳. خاماچی، بهروز، (۱۳۷۵)، «بازار تبریز در گذر زمان»، تبریز: انتشارات اتاق بازرگانی و صنایع و معادن، چاپ اول.
۱۴. سرایی، محمدحسین، (۱۳۸۹)، «تحولات بازارهای ایرانی - اسلام (مطالعه موردی بازار یزد)»، مطالعات شهرایرانی - اسلامی، ۱(۲).
۱۵. سلطانی، علی، مغانی رحیمی، بهنام، (۱۳۸۹)، «بازار سنتی کازرون از گذشته تا امروز»، اطلاعات جغرافیایی (سپهر)، ۱۹(۷۵): ۵۷، 57-59.
۱۶. شاردن، ژان، (۱۳۴۵)، «سیاحت نامه شاردن»، ج ۲، ترجمه محمدعباسی، تهران: امیرکبیر.
۱۷. صامعی، ناصرو قاسمی، بهروز. (۱۳۸۸)، «بازار ایرانی، تجربه‌ای در مستندسازی بازارهای ایران»، تهران: نشر جهاد دانشگاهی واحد تهران.
۱۸. جمالی، فیروز، محمدزاده، رحمت، پورمحمدی، محمدرضا، (۱۳۸۴)، «نقش شهرسازی مدرن در تخلفات ترافیکی پیاده بافت قدیم تبریز»، هنرهای زیبا، شماره ۲۱.
۱۹. محمدزاده، رحمت، (۱۳۹۴)، نشریه معماری و شهرسازی ایران، «بررسی تطبیقی توسعه شبکه ارتباطی سنتی و جدید در بافت قدیم شهر تبریز»، دوره ۶، شماره ۱۰، ۸۳-۱۰۱.
۲۰. مشهدیزاده دهقانی، ناصر، (۱۳۷۴)، «تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران»، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۲۱. نژادابراهیمی، احد، فرخی، شهین، شب‌آهنگ، مهسا، (۱۳۹۸)، «الگو شناسی معماری کارخانه‌های صنعتی

34. Saraie, Mohammad Hossein, (2011), "Islamic - Iranian Bazaar Changes: (A Case study of Yazd Bazaar)", Journal of studies on Iranian Islamic city, WINTER 2011, Volume 2, Number 1:25- 37.
33. Pope, Arthur Upham (2004), "Architecture of Iran", Translated by Gholamhossein Sadri Afshar, Tehran, Farhangian publication. (In Persian)

